19-20 (16) (10)

K.A.A.N.M. Sonawane Arts, Comm. & Sci. College SATANA NASHIK 423301

Mukt Shabd

UGC CARE JOURNAL

ISSN NO : 2347-3150

MUKt SHABd JOURNAL

UGC
University Grants Commission
Approved Journal List

Impact Factor : 4.6

A Peer Reviewed/ Referred Journal

Edited By
MSJ : Mukt Shabd Journal
http://shabdbooks.com/

Copyrights @ 2020 MSJ: All Rights reseved.

Editorial Preface

The Journal is published monthly, with papers being peer reviewed to high international standards. The **Mukt Shabd Journal** is not limited to a specific aspect of engineering but it is devoted to the publication of high quality papers on all division of engineering and science in general. MSJ intends to disseminate knowledge in the various disciplines of the engineering field from theoretical, practical and analytical research to physical implications and theoretical or quantitative discussion intended for academic and industrial progress. In order to position MSJ as one of the good journal on engineering sciences, a group of highly valuable scholars are serving on the editorial board. The International Editorial Board ensures that significant developments in engineering from around the world are reflected in the Journal. Some important topics covers by journal are nuclear engineering, mechanical engineering, computer engineering, electrical engineering, civil & structural engineering etc.

The coverage of the journal includes all new theoretical and experimental findings in the fields of engineering which enhance the knowledge of scientist, industrials, researchers and all those persons who are coupled with engineering field. MSJ objective is to publish articles that are not only technically proficient but also contains information and ideas of fresh interest for International readership. MSJ aims to handle submissions courteously and promptly. MSJ objectives are to promote and extend the use of all methods in the principal disciplines of Engineering.

MSJ editors understand that how much it is important for authors and researchers to have their work published with a minimum delay after submission of their papers. They also strongly believe that the direct communication between the editors and authors are important for the welfare, quality and wellbeing of the Journal and its readers. Therefore, all activities from paper submission to paper publication are controlled through electronic systems that include electronic submission, editorial panel and review system that ensures rapid decision with least delays in the publication processes.

Marati Final Bo...

To build its international reputation, we are disseminating the publication information through Google Books, Google Scholar, Directory of Open Access Journals (DOAJ), Open J Gate, Scientific Commons, Docstoc and many more. Our International Editors are working on establishing ISI listing and a good impact factor for MSJ. We would like to remind you that the success of our journal depends directly on the number of quality articles submitted for review. Accordingly, we would like to request your participation by submitting quality manuscripts for review and encouraging your colleagues to submit quality manuscripts for review. One of the great benefits we can provide to our prospective authors is the mentoring nature of our review process. MSJ provides authors with high quality, helpful reviews that are shaped to assist authors in improving their manuscripts.

Journal Editorial Board Members
MSJ - Mukt Shabd Journal

Conference Editorial Board Members

Chief Editor
Dr. Panjab chavan (Principal)

Editor
1.Mr.M.B.Yegaonkar(Director Gandhian study centre)
2.Dr. Vijay Hattekar(H.O.D. Dept.of political science
3.Dr.S.B.Chavhan(UGC, Coordinator)

Marati Final Bo...

Journal Editorial Board

- **EDITORIAL BOARD**

Editor-in-Chief: Sumit Ganguly

Editorial Board:

Scott Barrett (Columbia University, USA)
Carlo Carraro (Università Ca' Foscari Venezia)
Larry Goulder (Stanford University, USA)
Rashid Hassan (University of Pretoria, South Africa)
Charles Kolstad (Stanford University, USA)
William Nordhaus (Yale University, USA)
Daigee Shaw (Institute of Economics, Academia Sinica, Taiwan)
Robert Stavins (Harvard University, USA)
Richard Tol (University of Sussex)

भारताच्याअनुक्रमणिका

मराठी विभाग

1) महिला सक्षमीकरणात गांधीजींचे योगदान -डॉ. अलका बाबाराव सोमवंशी 1

2) महात्मा गांधी व पंचायतराज -प्रा. संजय अंकुशराव जगताप 5

3) ग्रामविकासाबाबत म. गांधीजींचे विचार -प्रा. बी. पी. पवार 7

4) महात्मा गांधीजींचे आर्थिक विचार -प्रा. सखाराम पवार 10

5) सामाजिक अध:पतन रोखण्यासाठी सद्यस्थितीत गांधी विचाराची समर्पकता -डॉ. बाजीराव मा. पाटील 12

6) महात्मा गांधी - धर्मविषयक दृष्टिकोन - अलका पद्माकरराव [illegible] 15

7) म. गांधी प्रणित व्यक्ति स्वातंत्र्य संकल्पना व प्रस्तुतता - प्रा.डॉ.रत्ना मा. [illegible] 17

8) महात्मा गांधी यांचा भारतीय प्रशासन व राजकारणावर असणारा प्रभाव - प्रा.आर.एस.[illegible] 22

9) एकविसाव्या शतकात महात्मा गांधीजींच्या सत्य व अहिंसा विचारांची प्रासंगिकता -डॉ.डी. डी. क्षीरसागर 25

10) महात्मा गांधी यांचे सत्याग्रह विषयक विचार -प्रा. डॉ. पवार के. डब्ल्यू. 29

11) महात्मा गांधी यांच्या विचारांची प्रासंगिकता - प्रा.डोंगरे एस.बी. 31

12) राष्ट्रपिता महात्मा गांधीजींचे शिक्षण विषयक विचार -डॉ. संजय सोनवणे, [illegible] 34

13) गांधी विचारांची वर्तमान प्रस्तुतता/प्रासंगिकता (ग्रामीण भारताच्या संदर्भात) - प्रा.डॉ. [illegible] 36

14) महात्मा गांधींचे शिक्षण क्षेत्रातील योगदान -प्रा.डॉ. [illegible] 39

15) म.गांधी यांच्या सामाजिक विचारांची प्रस्तुतता : एक समाजशास्त्रीय अध्ययन -प्रा.डॉ.पी.के.पवार 42

16) महात्मा गांधी : स्वच्छतेचे पुजारी -डॉ. [illegible] 44

17) गांधी विचारांची प्रासंगिकता - प्रा.डॉ. [illegible] 46

18) [illegible] 48

19) [illegible] 50

20) महात्मा गांधीजींचे शिक्षणविषयक विचार - प्रा. [illegible] 53

21) [illegible] 56

22) [illegible] 58

23) [illegible] 61

24) [illegible] (14 [illegible] 2018 [illegible] 2018) - [illegible] 64

25) [illegible] 66

26) [illegible] 69

27) [illegible] 72

28) [illegible] 74

29) [illegible] 78

30) [illegible] 81

महात्मा गांधीजींच्या विचारांची प्रासंगिकता

डॉ. वैशाली शांताराम बागुल,
सहाय्यक प्राध्यापक,
अ. ज. म. प्र. सोनवणे कला, वाणिज्य आणि विज्ञान महाविद्यालय, सटाणा, ता. बागलाण, जि. नाशिक

महात्मा गांधी सारख्या व्यक्तिमत्वाची, त्यांच्या विचारसरणीची आपल्या देशाला मिळालेली फार मोठी देणगी आहे. आपल्यातील स्वार्थी भावना, पूर्वग्रह बाजूला ठेवून इतरांशी सहकार्याने, प्रेमाने, सलोख्याने वर्तन कसे करावे हि शिकवण त्यांनी आपल्याला दिली. परस्परांतील द्वेषभावना, संकुचित वृत्ती बाजूला सारुन समाजाच्या प्रती योगदान देत स्वातंत्र्य आणण्यात महत्वपूर्ण भूमिका त्यांनी बजावली. असा युगप्रवर्तक, विश्व मानवतेचे प्रतिक कि ज्यांनी केवळ भारतालाच नव्हे तर संपूर्ण विश्वाला जीवनदायी अशी मूल्ये दिली. अशा गांधीजींचे विचार त्या काळातच नव्हे तर भारताच्या स्वातंत्र्यानंतर ७२ वर्षानंतरही सद्यस्थितीत लागू होतात. एवढेच नव्हे तर सद्यस्थितीतील समस्यांवर अंतिम उपायही ठरतील त्यांच्या विचारांचे महत्व, राजकारणाची त्यांची दिशा आणि सद्य परिस्थितीत उद्भवलेल्या समस्यांवर त्यांच्या विचारांच्या आधारे सोडवणूक कशी करता येऊ शकेल याचा ऊहापोह करण्याच्या उद्देशाने हा लेखाचे लेखन केले आहे.

महात्मा गांधीचे कार्य केवळ भारतापर्यंत सिमित नाही तर संपूर्ण जगाला विश्वशांतीचा संदेश देणारे आहे. अहिंसेच्या काटेकरण ही आणि शांततेच्या मार्गाने जाऊन ही अमूलाग्र बदल घडवून आणता येऊ शकेल यावर त्यांचा ठाम विश्वास होता. त्यांची अहिंसा हि नकारात्मक नाही तर सकारात्मक स्वरुपाची होती. या अहिंसेचे विधायक स्वरुप त्यांनी सांगितले. सत्य आणि अहिंसा या मूल्यांवर आधारीत आदर्श समाज व्यवस्था भारतात कशी प्रस्थापित करता येईल, हा महात्मा गांधीजींच्या नित्य चिंतनाचा विषय होता. त्यांच्या याच विचारांचा प्रभाव जगभरात पसरलेला आहे. जगभरातील नामवंत व्यक्तींचा यात समावेश होतो. जगविख्यात शास्त्रज्ञ अल्बर्ट आईनस्टाईनचे उद्गार ही बरेच बोलके आहे. त्यांच्या मते, "या पृथ्वीवर महात्मा गांधीसारखा हाडामासाचा जिवंत असा माणूस जन्माला आला होता, यावर येणाऱ्या पिढ्यांचा विश्वास बसणार नाही." मार्टीन ल्यूथर किंग, नेल्सन मंडेला, अमेरिकेचे राष्ट्राध्यक्ष बराक ओबामा यांच्यासारख्या अनेक नामवंत व्यक्तींच्या विचारांचे प्रेरणास्थान हे महात्मा गांधीजी होते. नव्हेच महात्मा गांधीच्या प्रभावी व्यक्तिमत्वाची जाण होते. स्वतंत्र भारताचे पहिले उपराष्ट्रपती आणि दुसरे राष्ट्रपती म्हणून ज्यांचा उल्लेख केला जातो असा महान डॉ. राधाकृष्णन यांनी देखील, "महात्मा गांधी हे केवळ भारतीयांसाठीच नव्हे तर जगभरातील स्वातंत्र्यप्रेमींसाठी आणि सत्याचा आग्रह धरणाऱ्यांसाठी प्रेरणास्थान आहे." महात्मा गांधीजींनी दिलेल्या नितिमूल्यांचा, मानवीय मूल्यांचा आपण पूर्णपणे स्वीकार न केल्यामुळे आज आपल्या समोर अनेक समस्या निर्माण झालेल्या आहेत.

महात्मा गांधींनी आपल्या विचारांद्वारे राजकिय विचारांची परंपरा समृध्द केली आहे. त्यांच्या विचारांना आदर्श व नैतिकता यांचा संदर्भ प्राप्त झाला आहे. त्यांचे सत्य, अहिंसा, सत्याग्रह या संबंधीचे विचार त्यांचेच प्रतिनिधीत्व करतात. त्यांचे विचार सर्वस्पर्शी, बहुआयामी आहेत. विश्वबंधुत्व संकल्पना, सर्वोदय, रामराज्य, ग्रामीण संस्कृती, खेड्यांची आत्मनिर्भरता, सत्य व अहिंसा, सत्याग्रह, आर्थिक विचार, धर्म व राजकारण, ग्रामस्वराज्य, राष्ट्रवाद, विश्वशांती इत्यादी. विषयांचाही ऊहापोह त्यांच्या विचारांमध्ये आहे. त्यांचे विचार हे सर्वस्पर्शी असले तरी लेखात काही संकल्पनांबाबतच आपण चर्चा करणार आहोत.

धर्म आणि राजकारण :-

कुठलाच धर्म व राजकारणातील फरकाला मान्य करुन राजकारण स्वीकारत. महात्मा गांधींनी मात्र यापेक्षा भिन्न विचारसरणी स्वीकारली. त्यांना धर्म व राजकारण यातील फरकाला मान्य नव्हतं. त्यांनी आपल्या जीवनात धर्म या तत्वाला महत्वाचे स्थान दिलेले असल्यामुळे त्यांना राजकारणाच्या मार्गाने धर्माचा आधार असणं आवश्यक वाटत होते. त्यांनी धर्म व राजकारण यांचा परस्पर संबंध स्पष्ट केला आहे. आणि राजकारणाचे आध्यात्मिकरण केले आहे. त्यांची धर्माची कल्पना व्यापक व मानवतावादी होती. त्यात [illegible] [illegible] संकुचित नव्हता. आपल्या नैतिक कर्तव्याचे पालन करणे म्हणजे धर्माचरण होय. असे ते मानत. गांधींनी धर्मास [illegible] आधार मानला. त्यांनी सत्य, अहिंसा, ब्रह्मचर्य, अस्तेय व अपरिग्रह या तत्वांचे पालन धर्माच्या अभिव्यक्तीसाठी आवश्यक मानले आहे. भारतातील धर्मनिरपेक्षता [illegible] राष्ट्रासाठी सर्व धर्म समान आहेत. भारताच्या संविधानात धर्म स्वातंत्र्याचा आणि

ISSN NO : 2347-3150

मूलभूत हक्क म्हणून घोषित केला आहे. जवळजवळ भारतात ९३% भारतीय आपापल्या धर्माचे पालन करतात. २०११ च्या जनगणनेनुसार भारतात ७९.८% हिंदू, मुसलमान १४.२%, ख्रिश्चन २.३%, शीख १.७% बौद्ध ०.७% व जैन ०.४% आहेत. या व्यतिरिक्त झोराष्ट्रीयन (पारसी) व यहूदी व इतर धर्म, इतर धर्माचे पालन करणाऱ्या नागरीकांचे प्रमाण ०.६% आहे. भारतात धर्मनिरपेक्षतेच्या तत्त्वाला सद्यस्थितीत मात्र धोका निर्माण होतो आहे, काय ? अशी परिस्थिती वारंवार निर्माण होत आहे त्यावर सर्वधर्म समभावाचे विचार सद्यस्थितीत उपयुक्त ठरतात.

लोकशाही बद्दलचे विचार :-

महात्मा गांधींनी मांडलेल्या लोकशाही संकल्पनेला अध्यात्माची बैठक आहे. मानवी जीवनाचे सत्य त्यांनी शोधून काढले. या सत्याच्या शोधात त्यांनी घेतला-मात त्यांनी भारतिक समाज वास्तव आणि भारतीय समाजवास्तव यांचे अध्ययन केले. सूक्ष्म निरीक्षण,व्यापक सखोल चिंतन, दूरदृष्टी, प्रशस्त आचरण, जनकल्याणकारी, संवर्धनकारी दृष्टिकोन या सगळ्या बाबींचा समावेश गांधीजींच्या सत्य शोधनात आहे. संसदीय लोकशाही, प्रातिनिधिक लोकशाहीत प्रामाणिकपणाचा मानव कल्याणाचा अभाव, खर्चिक असे काही दोष आहे अशी टीका त्यांनी केली. तळागाळातील माणसांसोबत उच्चवर्गीय माणसाला देखील समानसंधी प्राप्त होणे म्हणजे 'लोकशाही', आहे असे त्यांचे मत होते. आणि अशा लोकशाहीची सुरुवात गावापासूनच व्हावी यावर ते ठाम होते. लोकशाहीत सेवाधर्म त्याग, नैतिकता यांच्या अस्तित्वाला धोका पोहचणार नाही याची काळजी घ्यावी लागेल असे त्यांचे मत होते.

भारतातील सद्यस्थितीतील समस्या :-

आज भारत स्वतंत्र होऊन ७२ वर्ष पूर्ण झाली तरी सुध्दा काही लोकांना प्रस्थापित मूल्यव्यवस्थेत स्वातंत्र्याने जगु न देण्याचे षडयंत्र प्रतिष्ठेने राबविले जात आहे. अशा षडयंत्रात जेव्हा सुशिक्षित, संस्कारी मंडळी सुध्दा कळत नकळत भरकटले तेव्हा, या सर्वांचा हिस्सा बनते तेव्हा आपल्यात लोकशाहीवादी मूल्ये खरोखर रुजली आहेत काय ? असा प्रश्न पडतो. उदासिनता, भ्रष्टाचार, अप्रामाणिकपणा, स्वार्थीवृत्ती, पक्षीय राजकारण, अविवेकीपणा, संधीसाधूवृत्ती, आर्थिक विषमता, सामाजिक विषमता, दहशतवाद, अशा एक ना अनेक समस्या भारतात समोर उभ्या आहेत. लोकशाही शासनप्रणाली स्वीकारतांना आदर्श स्वप्नवत वाटत होती वाटले प्रश्न सुटले. पण सद्यस्थितीत हि आशा ही लोप पावली आहे. अनेक कारणे यासाठी कारणीभूत आहेत पक्षीय राजकारण, राजकारणात गुंडप्रवृत्ती, राजकिय इच्छाशक्तीचा अभाव यापैकी, प्रमुख कारणे सांगता येतील. महात्मा गांधींच्या स्वप्नातला भारत आणि आपचा भारत यात [illegible] आहे. [illegible] लोकशाहीची मूल्ये. [illegible] मूल्ये [illegible] केला नाही असे नाही. [illegible] आहे. आज [illegible] विचार [illegible] प्रामाणिकपणे काम न करता [illegible] आहे. [illegible] प्रभाव आहे. [illegible] आहे. सामाजिक मूल्य, सार्वजनिक मूल्ये [illegible]. भारत स्वतंत्र झाला पण खरे नागरिक [illegible] निर्माण करू शकलो नाही. महात्मा गांधींच्या [illegible] अर्थ [illegible] नाही. [illegible] नाही. स्वतंत्र भारतातील समस्या [illegible] नाही. [illegible] आहे. या सर्व समस्या [illegible] महात्मा गांधींच्या [illegible] विचारांचे आचरण करणे उपयुक्त ठरणार आहे.

समस्यांवरील उपाययोजना :-

महात्मा गांधींनी भारतातील [illegible] अनेक [illegible]. महात्मा गांधींचे राजकिय विचार [illegible] आहे. [illegible] भारतात [illegible] केला. भारतातील सामाजिक, राजकिय आणि आर्थिक परिस्थितीचा [illegible] अभ्यास केला आणि या सर्व [illegible] आग्रह त्यांनी धरला. [illegible] अधिक महत्त्व दिले आहे. भारतीय [illegible]. [illegible] सार्वजनिक [illegible] गांधीजींच्या विचारांचा प्रभाव [illegible] दिसून येतो.

कलम ४० : [illegible]

कलम ४३ : [illegible]

कलम ४८ : [illegible]

अनु. ४७ : सार्वजनिक आरोग्यात सुधारणा करणे आणि मादक पेये आणि द्रव्य सेवनावर बंदी आणणे यादृष्टीने उपाययोजना केले जातील.

अनु. ४८ : गाई, वासरे, दुभती जनावरे यांची पैदास सुधारण्याचे तसेच त्यांच्या कत्तलीस पैदास प्रतिबंध घालण्याचा प्रयत्न केले जातील.

इत्यादी मार्गदर्शक तत्त्वांचे पालन झाल्यास उपयुक्त ठरू शकेल.

याव्यतिरिक्त महात्मा गांधीजींनी सेवाग्राम ते बारडोली प्रवासा दरम्यान एक छोटी पुस्तिका प्रथम तेरा मुद्द्यांचा व नंतर पाच मुद्दे जोडून नंतर अठरा कलमी रचनात्मक कार्यक्रम भारतीय समाजातील सामाजिक, आर्थिक पुनर्रचनेसाठी विकसित केला. त्यांच्या मते, सत्य आणि अहिंसेच्या माध्यमातून स्वराज्य मिळवायचे असेल तर विधायक प्रयत्नांनी तळापासून वरपर्यंत हळूहळू परंतु स्थिर बांधणी करणे हा एकच मार्ग आहे. हा कृती कार्यक्रम त्यांनी सांगितला. त्यांच्या मते सकारात्मक ऊर्जा एकवटून, समाजाच्या उन्नतीसाठी परिवर्तनाचा हा निश्चित प्रयत्न आहे. आंतरिक शक्ति निर्माण करण्यासाठी, तिच्या अंतर्गत विकासासाठी आणि जनतेला त्यांचे हक्क तसेच कर्तव्यांची जाणीव व्हावी यासाठी त्यांनी रचनात्मक कार्यक्रमाची आखणी केली. त्यांनी दिलेला परिवर्तनाचा मंत्र आज स्वातंत्र्याच्या ७२ वर्षानंतरही तेवढाच उपयोगी आहे. या १८ कलमी कार्यक्रमात पुढील मुद्द्यांवर भर होता. सांप्रदायिक ऐक्य, अस्पृश्यता दूर करणे, दारुबंदी, खादी, ग्रामोद्योग, ग्रामस्वच्छता, नवीन किंवा मूलभूत शिक्षण, प्रौढ शिक्षण, महिला, आरोग्य व स्वच्छतेचे शिक्षण, प्रांतीय भाषा, राष्ट्रीयभाषा आर्थिक असमानता, किसान श्रम, आदिवासी, कुष्ठरोग, विद्यार्थी इत्यादी. त्यांच्या मते जो पर्यंत लोकांच्या प्रश्नांशी आपण जोडले जात नाही तो पर्यंत जनतेला एकत्र आणणे कठीण आहे. आज भारतातील स्वयंसेवी क्षेत्राचा विकास हा महात्मा गांधींच्या विधायक कार्यक्रमाचाच परिणाम आहे.

आजची सर्व परिस्थितीतील समस्या ह्या या कृती कार्यक्रमाच्या विषयांच्या संदर्भातीलच आहे. जोपर्यंत त्या समस्या आणि त्यांच्या संबंधित प्रश्न सोडवले जात नाही तो पर्यंत भारतात असंतोष, द्वेष, वैफल्य व्यक्त होत राहणार. महात्मा गांधींनी सुचविलेल्या कृती कार्यक्रम खऱ्या अर्थाने आज पूर्ण करणे गरजे आहे. थोडक्यात, महात्मा गांधीजींनी राजकारणाचे अनेक पैलू उलगडून दाखविले आहे. त्यातील संभवणाऱ्या समस्या आणि निराकरणाची दूरदृष्टी ही त्यांचे कडे होती यात शंका नाही. राजकारणाचे अध्यात्मीकरण करण्याची गरज व्यक्त केली. सत्य, अहिंसा, इमानदारी, परोपकार, सदाचारवृत्ती इत्यादी मानवी मूल्यांचा राजनितीमध्ये जेव्हा समावेश होईल तेव्हा राजकारणाचे अध्यात्मिकरण होईल असे त्यांना वाटत होते. त्यांनी दिलेली नितीमूल्ये आजही काळाच्या प्रवाहावर आपले अस्तित्व आणि महत्व टिकवून आहे. ती प्रत्यक्षात आणली तर आजच्या घमासान समस्यांचे निराकरण नक्कीच होऊ शकेल ही तत्त्वे जगभरातील सर्वच मानव जातीसाठीही उपयुक्त आहे यात शंकाच नाही.

संदर्भ सूची :-

१) ए. अन्नामलाई, राष्ट्रीय पुनर्निर्माणाचा मार्ग, योजना, ऑक्टोबर २०१९ (पान नं. ३२,३३)
२) Dr.Ravindra Kumar,The Danish Peace Academy, Relevance of Gamdhism in the Modern Polity.
३) जे. आर. कॉकाडाकर, गांधीजी : महात्मा आणि राष्ट्रपिता, प्रकाशन भारतीय विद्या भवन पुणे- पुणे (२००२)
४) डॉ. मिश्र रामेश्वर, महात्मा गांधीचे तत्त्वज्ञान, प्रशांत पब्लिकेशन, २ ऑक्टो. २०११.
५) डॉ. पुखराज जैन : राजनिती विज्ञान साहित्य भवन पब्लिकेशन, आग्रा.
६) नलिनी पंडित, गांधी, ग्रंथाली प्रकाशन, मुंबई, तिसरी आवृत्ती २००६.
७) प्रा. फकरुद्दीन बेन्नूर, आपले वाङ्मयवृत्त : गांधी विचारांचा अन्वयार्थ, हिंद स्वराज्य ! एक अन्वयार्थ.
८) महाराष्ट्र टाईम्स, गांधीच आज देशाला काम हवे, ३० जाने. २०१८, राजा देसाई.
९) लोकमत - महात्मा गांधींचा विचार, दृष्टी जगासाठी प्रासंगिक, २० ऑगस्ट २०१९, प्रा. रजनीशकुमार शुक्ल.
१०) प्रहार - बदलत्या युगातही गांधी विचार समर्पक, २० ऑक्टो. २०१९.
११) पुढारी - सर्वकालीन - प्रासंगिक - आधुनिक जग आणि गांधी विचार, प्रा. डॉ. वि.ल. धारूरकर

■ ■ ■ ■ ■